

Mircea Dumitru

Filosofia
și limitele gândirii

Zece eseuri de filosofie teoretică

Cuvânt înainte de Adrian Miroiu

POLIROM

2025

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i> (Adrian Miroiu)	7
1. Universalul și individualul. Aristotel despre substanță și <i>philia</i> (prietenia-iubire)	11
2. Despre preeminența geometriei euclidiene. Teoremele de scufundare ale lui Nash (<i>împreună cu Liviu Ornea</i>).	29
3. „Sentimentul demonstrației”. Există o fenomenologie a raționamentelor?	47
4. Despre normativitatea logicii	65
5. Eroarea lui Damasio	81
6. Minte și limbaj în context evoluționist	91
7. Cum vorbim despre opiniile oamenilor. Considerații critice asupra interpretării paratactice a discursului indirect și a atribuirii de atitudini propoziționale	103
8. Ne dă o teorie tarskiană a adevărului o teorie a înțelesului? O evaluare și o critică sellarsiene ale semanticii veri-condiționale a lui Donald Davidson.	127
9. Reprezentări, modele și reguli.	161
10. Diamantul de pe inel. Despre incompletitudinea Dreptului (obiectiv) și nevoia de drepturi (subiective) (<i>împreună cu Radu Rizoiu</i>)	185
<i>Sursele textelor</i>	241
<i>Mulțumiri</i>	243
<i>Bibliografie</i>	245
<i>Index</i>	261

Ideea principală prezentă în această atitudine este aceea că structurile și funcțiile creierului pot furniza un explanandum corespunzător pentru conștiință, exact în felul în care acestea sunt un suport explicativ pentru raționalitate și intenționalitate. Pentru a fi mai specifici, ceea ce căutăm, în cazul problemelor ușoare, este o explicație pentru anumite funcții comportamentale și cognitive. Explicația dorită va preciza rolul cauzal pe care o anumită structură sau un anumit mecanism îl joacă în sistemul cognitiv, și există dovezi robuste că anumite mecanisme computaționale realizate de structuri neuronale specifice configurează arhitectura unei structuri cauzale globale, care integrează și creierul, și mintea. În aceste condiții, materialismul ajunge să fie socotit o poziție extrem de atrăgătoare în metafizica actuală a minții tocmai pentru că ne spune această poveste despre rolul cauzal pe care-l joacă structurile neurofiziologice în cadrul economiei noastre cognitive.

Eroarea lui Descartes, cartea extrem de densă, curajoasă și incitantă a neurologului portughez Antonio Damasio, profesor la Departamentul de Neurologie al Universității din Iowa (SUA)⁴, se inserează în această paradigmă materialistă de explicare a funcționării minții și a expresiei sale comportamentale inteligente. Cartea abordează trei subiecte interdependente: bazele neuronale ale rațiunii, rolul emoțiilor și al sentimentelor în procesele concrete de raționare și de luare a unor decizii practice și, în fine, corelația organică indisolubilă dintre organism și funcțiile mentale superioare.

Titlul cărții pare să fie extrem de transparent: intenția principală a autorului ar fi aceea de a denunța și de a se detașa de un model tradițional al raționalității și al relației minte-corp, asociat cu filosofia dualistă a lui Descartes. Dar titlul cărții este în bună măsură derutant, iar autorul amestecă două planuri de analiză pe care, spre beneficiul clarificărilor conceptuale și al construcției tematice a lucrării, ar fi fost mai bine să le mențină separate. Căci, de fapt, Damasio, în logica specifică argumentării sale, ar fi trebuit să se angajeze polemic față de

4. Antonio R. Damasio, *Eroarea lui Descartes. Emoțiile, rațiunea și creierul uman*, Humanitas, București, 2004.

o *dublă* eroare carteziană: raționalismul și dualismul. Chestiunea este, totuși, că argumentul împotriva primei erori nu se poate transpune automat și asupra a ceea ce autorul consideră a fi un al doilea neajuns serios al cartezianismului. Or, eroarea lui Damasio constă tocmai în faptul că, nefăcând clară distincția respectivă, ne lasă impresia că s-ar putea obține beneficiul dublu al destructurării raționalismului abstract și a dualismului cartezian, doar cu prețul argumentării împotriva celui dintâi. Din păcate, „bonusul” acesta atrăgător – respingerea filosofică a două idei carteziene majore cu eforturile argumentative aferente criticării doar a uneia dintre ele – este iluzoriu, întrucât eu cred că Damasio nu face suficient pentru a ne convinge că dualismul, în general, este o teză falsă; sau, cel puțin, materialul utilizat pentru a demonta imaginea carteziană a raționalismului nu îi oferă autorului un arsenal robust de argumente îndreptate în același timp și împotriva dualismului.

Mai întâi, Damasio argumentează convingător – și legitim, în opinia mea – împotriva ideii de sorginte raționalist-carteziană, care alimentează un clișeu cultural larg răspândit, după care în procesul de luare a deciziilor rolul emoțiilor ar trebui redus până la eliminarea lor totală. Dar, mai departe, făcând uz în mod prea optimist și în fond eronat de *momentum*-ul câștigat prin argumentarea bazei neuronale a funcțiilor cognitive și raționale superioare ale minții, Damasio se delimitează și de conceptul filosofic metafizic cartezian despre relația minte-corp, al cărui nucleu dur este asigurat de un dualism al substanțelor, corpul și mintea fiind două entități diferite prin natura lor. Mă grăbesc să adaug că din delimitarea mea critică față de demersul lui Damasio nu decurge că aș îmbrățișa dualismul cartezian. De fapt, nici nu cred că această teză metafizică este adevărată, deși consider că alte forme ale dualismului sunt perfect legitime și chiar promițătoare din punct de vedere epistemic. Ceea ce susțin însă este că polemica lui Damasio cu conceptul raționalist cartezian, oricât de întemeiată și convingătoare ar fi ea, nu se poate răsfrânge ca atare și asupra dualismului.

Atitudinea anti-dualistă a lui Damasio este, desigur, inteligibilă, căci finalitatea demersului său este articularea unei

teorii care pune în identitate corpul, sau organismul uman, cu stările și procesele sale mentale. Într-o încapsulare convenabilă, care nu caricaturizează concepția în cauză, versiunea teoriei identității corp-minte avansată aici ar arăta astfel: mintea este identică cu procesele fiziologice care au loc în corp; pe scurt, mintea este corpul.

Fără îndoială, elementul original al ideilor pe care le dezvoltă Damasio rezidă în reconfigurarea raporturilor dintre rațiunea practică (luarea deciziilor în condițiile vieții reale) și emoții. Mai întâi, există dovezi empirice solide și observații clinice sistematice prin care se poate proba condiționarea neuronală a rațiunii practice. Dar, mai mult încă, argumentează convingător Damasio, ideea că rațiunea și emoțiile nu s-ar amesteca este complet eronată. În realitate, indivizii cărora le-au fost afectate sau distruse structurile cerebrale care controlează exprimarea emoțiilor își pierd dramatic orice capacitate de a gestiona viața lor practică prin luarea unor decizii raționale prudentiale, deși celelalte funcții mentale superioare, asociate în mod firesc cu expresia comportamentală inteligentă, cu folosirea adecvată a limbajului etc., adică toate celelalte funcții asociate cu ceea ce testează de obicei testele de inteligență, își conservă integritatea și nu par să fie deloc afectate.

Damasio insistă asupra caracterului integral al corelației dintre creier și organism, pe de o parte, și comportamentul rațional, pe de altă parte. Rațiunea umană nu e dependentă de un singur centru cerebral; ea depinde de sisteme care conlucrează la mai multe niveluri de organizare neuronală. Centrele cerebrale „de nivel înalt” împreună cu acelea „de nivel jos”, localizate de la suprafețele corticale prefrontale până la hipotalamus și trunchiul cerebral, conlucrează și produc ceea ce noi considerăm dimensiunea rațională a minții umane. Ipoteza cea mai profundă și într-un fel tulburătoare a cărții este aceea că anumite aspecte ale emoțiilor și sentimentelor sunt indispensabile pentru desfășurarea raționamentelor. În sprijinul acestei idei, Damasio aduce dovezi care indică faptul că nivelurile mai joase ale edificiului neuronal al rațiunii sunt aceleași formațiuni care reglează procesele emoțiilor și sentimentelor, împreună cu funcțiile organismului necesare supraviețuirii; iar aceste

niveluri mai joase mențin relații directe și reciproce cu toate componentele organismului. În rezumat, organismul este cel care generează rațiunea – emoțiile, sentimentele și funcțiile biologice reglatorii contribuind la configurarea și exprimarea dimensiunii raționale a minții.

Subiectul central al cărții este examinarea rolului crucial, ignorat însă îndeobște, pe care-l joacă emoțiile și sentimentele în procesele raționale și cognitive în general. Drept urmare, sentimentele însele au o dimensiune cognitivă și funcționează ca un mecanism de percepere directă a organismului; funcția lor în luarea deciziilor și în susținerea raționamentelor practice este deslușită de Damasio printr-o ipoteză care este coroborată, în opinia autorului, de numeroase observații clinice și de alte ipoteze teoretice din domeniul neurologiei. Astfel, rețelele neuronale pe care se bazează sentimentele nu se reduc la sistemul limbic, acceptat în mod tradițional ca jucând un rol-cheie în gestionarea emoțiilor, ci ar include o parte din cortexul cerebral prefrontal, dar și sectoarele cerebrale ce cartografiază și integrează semnalele care vin din întregul organism.

În fine, cartea lui Damasio dezvoltă și conceptul integrator al organismului ca sistem de referință indispensabil pentru procesele neuronale pe care le simțim ca fiind procese mentale. Minte există în și pentru un organism integrat, ne spune Damasio. Creierul uman și restul corpului alcătuiesc un organism indisociabil, integrat prin intermediul unor circuite de reglare neuronale și biochimice reciproc interactive. Drept urmare, procesele fiziologice pe care le numim mintea organismului își au originea nu doar în creier, ci într-un ansamblu structural și funcțional: fenomenele mentale pot fi înțelese numai în contextul unui organism în interacțiune cu mediul.

Imaginea globală ce se desprinde din toate aceste descrieri, analize și ipoteze este aceea a unui materialism triumfant, o concepție robustă – austeră ontologic și elegantă epistemologic – despre lumea naturală și locul nostru în schema generală a lucrurilor. Nemulțumirea pe care eu o resimt față de această imagine globală este una simplă: pur și simplu mi se pare falsă. Onestitatea științifică ne cere să recunoaștem că astăzi nu avem nici cel mai mic indiciu despre cum anume ar

putea să arate o explicație a subiectivității conștiinței fenomenale în termeni fizici, non-mentali. Desigur, Damasio nu se află în confuzie în legătură cu acest subiect. El admite (pp. 188-189) că nu știe răspunsul la întrebarea „care sunt procesele neurale prin care *simțim* o stare emoțională sau o stare de fundal?”. Dar, din ceea ce spune, se întrevede limpede că parametrii soluției pe care o caută nu se vor abate drastic de la linia materialistă, anti-dualistă, dominantă a teoriei sale despre relația corp-minte.

Să existe însă atunci, în configurarea actuală a contextului cercetării, vreun indiciu că aceeași strategie explicativă materialistă va da roade și în privința înțelegerii conștiinței fenomenale? Nu ar fi rezonabil, la urma urmei, ca pe fundalul edificat de știința actuală a minții să ne raliem punctului de vedere optimist că același tip de explicație cauzală materialistă ne va oferi în cele din urmă resursele necesare pentru a plasa conștiința în interiorul ordinii fizice a lucrurilor?

Putem auzi în ultima vreme voci care rup consensul atunci când în discuție este pusă problema conștiinței fenomenale. Susținătorii soluției dualiste vor răspunde negativ la întrebările ridicate mai înainte; iar motivația atitudinii lor este aceea că explicarea comportamentului inteligent și a funcțiilor cognitive nu răspunde la întrebarea de ce, în fond, performarea acelor funcții este însoțită de o experiență subiectivă a anumitor stări calitative care au un caracter fenomenal, cu proprietăți cunoscute drept *qualia*, și nu se produce, pentru a spune așa, „orbește” sau „în întuneric”? Dacă această chestiune este legitimă, atunci s-ar putea foarte bine ca explicațiile reduționiste bazate pe structuri și funcții să nu ne ajute câtuși de puțin; dimpotrivă, o abordare non-reduționistă ar putea să poarte în sine perspectivele unei soluții corespunzătoare pentru problema experienței subiective sau a conștiinței fenomenale.

Important de observat este că autori care nu se declară dualiști recunosc ciudățenia și caracterul intratabil al conștiinței. De pildă, Levine⁵ insistă asupra piedicilor care stau în calea unei

5. Joseph Levine, *Purple Haze: The Puzzle of Consciousness*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

explicații materialiste a conștiinței fenomenale: ireductibilitatea la ceva obiectiv a experienței subiective; și caracterul non-reducționist al explicării caracterului calitativ însuși.

Dar nu suntem noi, oare, într-o stare de confuzie cu privire la întreaga poveste despre *qualia*? De ce să nu păstrăm, la urma urmei, speranța că știința va ajunge să umple ceea ce pare a fi astăzi o prăpastie de netrecut între procese cerebrale și conștiință?

Ei bine, recent dualismul a căpătat o nouă viață prin construirea unor *argumente epistemice* îndreptate împotriva explicațiilor reducționist-materialiste ale conștiinței. Să aruncăm o privire rapidă asupra lor⁶.

Argumentul explicației se desfășoară în felul următor: explicațiile fizice explică cel mult structuri și funcții spațio-temporale sau roluri cauzale în producerea comportamentului unui sistem; dar explicarea structurii și a funcției nu este suficientă pentru a explica conștiința fenomenală; prin urmare, nicio explicație fizică nu poate explica conștiința fenomenală.

Argumentul cunoașterii a fost prezentat recent, cu mare forță de sugestie, de Frank Jackson sub forma unui experiment mental⁷. Mary este o neurosavantă care știe tot ceea ce se poate ști despre procesele fizice implicate în vederea cromatică. Mary a trăit însă întreaga viață într-o cameră în care totul este alb sau negru. Drept urmare, ea nu a avut niciodată experiența cromatică a culorii roșu. Se pare, atunci, că există adevăruri privitoare la experiența subiectivă a vederii cromatice pe care Mary nu le cunoaște și pe care nici nu poate să le deducă din prezumtiva cunoaștere completă a adevărilor fizice despre vederea cromatică; în particular, ea nu știe cum este să vezi roșu. Desigur, mai târziu, când iese din cameră, presupunând că vederea ei cromatică nu este afectată, Mary va învăța ceva nou, ceva ce ignorase până atunci, anume cum este să vezi roșu.

6. Cf. David Chalmers, „Consciousness and Its Place in Nature”, în *Blackwell Guide to the Philosophy of Mind*, ed. Stephen P. Stich și Ted A. Warfield, Blackwell, Oxford, 2002.

7. Frank Jackson, „Epiphenomenal Qualia”, *Philosophical Quarterly* 32, nr. 127, 1982.